

Хохліна О.П. Зміст реабілітації у контексті співвідношення категорій спеціальної психології / Хохліна О.П. // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки: Зб.наук.праць. – К.: НПУЦ ім.М.П.Драгоманова, 2008. Вип. 1(9). – С.20-32.

ЗМІСТ РЕАБІЛІТАЦІЇ У КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Хохліна О.П.

Важливою ланкою діяльності спеціальних освітніх закладів є реабілітаційна робота. Від розуміння суті реабілітації значною мірою залежить адекватність та визначеність проведення відповідної роботи, уникнення її заміни іншим по суті педагогічним впливом на дитину.

Як свідчить аналіз літературних джерел, визначення суті реабілітаційної роботи передбачає розгляд понятійного апарату спеціальної психології. Виявлено, що поняття реабілітації пов'язане з такими базовими категоріями науки, як “корекція”, “компенсація”, “адаптація” та похідними від них: “абілітація”, “декомпенсація”, “псевдокомпенсація”, “гіперкомпенсація” та ін., що значною мірою відображають суть та результати складових педагогічного процесу у спеціальному освітньому закладі.

Стрижневою специфічною ланкою педагогічного процесу в освітньому закладі для дітей з порушеннями психофізичного розвитку у дефектології визначається корекційна робота. **Корекція** розглядається як спеціально організований педагогічний процес, спрямований на послаблення, долання порушень розвитку, запобігання їм та сприяння розвитку аномальної дитини в цілому з метою щонайбільшого наближення до норми (В.Баудіш, Б.Брьозе, Л.С.Виготський, Н.П.Долгобородова, Г.М.Дульнев, І.Г.Єременко, В.Ю.Карвяліс, Є.О.Ковальова, Б.І.Пінський, В.М.Синьов, Б.К.Тупоногов, О.П.Хохліна та ін.).

Корекція – це відносно самостійне педагогічне явище у системі спеціальної освіти, що здійснюється педагогічними засобами – змістом,

методикою, організаційними формами. Корекційно-розвивальна робота може проводитися у процесі навчання та виховання дитини. При визначенні суті власне корекції розглядається питання про співвідношення цього явища з іншими складовими освіти, зокрема навчанням. Співвідношення між навчанням та корекцією є аналогічним до того, що існує між навчанням та розвитком дитини (Г.М.Дульнєв).

За своїм змістом навчання та розвиток не співпадають, є відносно самостійними явищами. Навчання веде за собою розвиток (Л.С.Виготський), тобто навчання є провідним щодо розвитку дитини. Навчання відносно розвитку дитини з відхиленнями теж виконує провідну роль, але за умови, що воно спеціально організовується у корекційно-розвивальному напрямі, тобто коли є корекційно-спрямованим¹.

Отже, для спеціальної освіти особливо важливим та специфічним є те, що в основу навчання та виховання покладається корекція порушень розвитку дитини. Корекція розглядається як основа, стрижень усієї навчально-виховної роботи в спеціальному освітньому закладі (школі, дитсадку, центрі тощо). Доведено, що без цілеспрямованого подолання чи послаблення недоліків розвитку, тобто корекції, знижується ефективність навчання та виховання дітей, а саме ускладнюється процес оволодіння необхідними знаннями, вміннями, навичками, становлення у них діяльності, спілкування, особистості.

У чому ж полягає відмінність між корекцією та навчанням? Визначено, що відмінність полягає у меті, особливостях педагогічного процесу (змісту, методики, організації), показниках ефективності. Так, мета навчання – давати учням знання, вміння, навички, мета корекції – виправляти вади психічної та фізичної сфер розвитку, розвивати дитину в цілому. Мета корекційного впливу, як і навчання, досягається усіма складовими педагогічного процесу – організацією, змістом, методикою. Однак педагогічний процес, спрямований на

¹ Так само розглядається і співвідношення виховання та корекції.

корекцію розвитку дитини, має свої особливості, порівняно з процесом навчання.

Особливості процесу навчання визначаються необхідністю опанування певним навчальним матеріалом. Особливості корекційного впливу визначаються не стільки закономірностями засвоєння навчального матеріалу, скільки його метою, визначеною відповідно до предмета корекції, його сутності, психологічних закономірностей впливу на нього. Саме від предмета корекції, тобто від того, що необхідно виправляти та розвивати у дитини, залежить постановка мети, пошук спеціальних шляхів організації педагогічного процесу, добір відповідних методичних засобів та змісту навчання, визначення показників його результативності.

Розглянемо специфіку ланок корекційно спрямованого педагогічного процесу, зокрема корекційного навчання. Організація корекційно спрямованого навчання² у вузькому її розумінні передбачає підготовку та створення умов, потрібних не лише для роботи над засвоєнням учнями програмного матеріалу, а й для подолання в них недоліків розвитку відповідно до попередньо поставленої спеціальної мети заняття і предмета корекції (вада мовлення чи учбово-практичної діяльності, інтелекту, особистості тощо). Організаційний бік такої роботи охоплює широкий діапазон питань від визначення оптимальної її форми (індивідуальна, групова, фронтальна – залежно від того, які вади коригуються: характерні для всієї категорії дітей, для певної групи чи конкретної особи), типу і структури заняття (урок, семінар, екскурсія) до забезпечення учнів необхідними матеріалами, інструментами, обладнанням тощо.

Особливе значення для проведення корекційної роботи має цілеспрямований добір змісту навчання та використання його корекційних можливостей. Виправлення вад дитини та її навчання можуть здійснюватись на

² Організація корекційного навчання тут розглядається у вузькому й конкретному розумінні передусім як форми організації на відміну від організації як побудови цілісного педагогічного процесу («спеціальна організація педагогічного процесу»).

одному й тому самому програмному матеріалі. Проте не будь-який навчальний матеріал має корекційне значення і сприяє становленню певної складової розвитку. Зміст навчання повинен забезпечувати досягнення освітньої мети, враховувати особливості його засвоєння певною категорією аномальних дітей та уможливлювати в процесі навчання проведення корекційно-розвивальної роботи. Якщо на уроці математики ставиться мета сформувати в дитини певну розумову дію, наприклад узагальнення за спільною ознакою, то зміст навчання має містити матеріал для такої роботи, а розв'язання відповідної арифметичної задачі має ставити дитину в ситуацію необхідності виконувати дію узагальнення.

Досягнення корекційної мети передбачає і визначення відповідної до предмета корекції методики впливу (методи, засоби, прийоми, умови тощо). Саме методиці надається провідна роль у проведенні корекційно-розвивальної роботи. Методика корекційно спрямованого навчання – це методика не засвоєння знань, вмінь та навичок, передбачених навчальною програмою, змістом навчання, а методика корекції та розвитку певної складової психофізичного розвитку дитини (наприклад, методика корекції та формування діяльності, мислення та ін.)

Постановка й досягнення мети відповідно до визначеного предмета корекції вимагають передбачати й очікувані результати впливу (або корекційні ефекти) як специфічні, вагомі її компоненти, тобто обирати показники результативності роботи з дитиною, проведеної засобами організації, змісту, методики. Якщо показником ефективності навчання є засвоєння учнем знань і способів дій, визначених навчальними програмами, то ефективність корекції вимірюється за параметрами, що свідчать про його розвиток. Найбільш загальними показниками розвитку є становлення в дитини діяльності (ігрової, учбової, трудової), всіх її структурних компонентів, набуття таких характеристик діяльності, як її усвідомленість та довільність, розвиток чи сформованість визначених як предмет впливу складових психофізичного

розвитку. Розглядаючи відмінність показників ефективності навчального та корекційного процесів, слід враховувати і різний термін їх досягнення. Опанування учнями знань, умінь та навичок відбувається набагато швидше, ніж становлення в них певних психічних надбань.

Якщо корекція, завдяки використанню спеціально організованого педагогічного процесу, спрямовується на виправлення та розвиток певної психічної чи фізичної функції, розвиток дитини в цілому, то реабілітація за своєю метою та суттю, на наш погляд, розглядається як більш широке поняття.

Реабілітація визначається як система заходів, що здійснюються у спеціальному освітньому закладі, спрямованих на відновлення повноцінного суспільного буття особистості у цілому (П.Анохін, Н.Вайзман, Д.Вернер, Л.Виготський, Р.Грановская, І.Нікольская, В.Каубіш, К.Реннер, Л.Солнцева, В.Сорокін, В.Кокоренко, М.Ярмаченко та ін.).

З поняттям реабілітації щільно пов'язане поняття абілітації. *Абілітація* – це та ж реабілітація, яка проводиться з особою, у якої психофізична функція не втрачалась, а була відсутня від народження (відсутність зору, слуху тощо). Тобто, йдеться не про відновлення функції (оскільки відновити неіснуюче неможливо), а про формування способів пристосування до життєдіяльності з урахуванням особливостей і можливостей розвитку. Таким чином, абілітація – це система заходів, спрямованих на формування ефективних способів пристосування людини до життєдіяльності в можливих для неї межах.

Розрізняють декілька видів реабілітації. Вони ж визначаються передусім рівнями компенсації в особи, на які спрямовується система реабілітаційних заходів.

Для розуміння суті компенсації важливу роль зіграли дослідження П.К.Анохіна, Л.С.Виготського, О.Р.Лурія, В.Штерна, А.Адлера та ін. **Компенсація** розглядається як відновлення, заміщення недорозвинених чи пошкоджених функцій шляхом використання збережених або перебудови частково порушених функцій.

Визначено рівні компенсації: біологічний, психологічний, соціально-психологічний та соціальний.

Біологічний рівень компенсації відбувається на рівні розвитку людини як живого організму, індивіду та характеризується автоматичним, неусвідомленим протіканням.

Психологічний рівень компенсації – це суто людський рівень компенсації, що відбувається переважно з залученням свідомості, волі, особистісних властивостей. Компенсаторні процеси на цьому рівні проходять завдяки тому, що людина оцінює свої особливості та можливості у зв'язку з наявністю у неї певних порушень та ставить перед собою реальні цілі, які намагається досягти для збереження позитивного ставлення до себе, самоповаги.

Тому психологічний рівень компенсації відбувається на основі передусім такого механізму, як копінг-стратегії. Копінг-стратегії – це свідомі зусилля особистості, спрямовані на те, щоб дати собі раду у стресових ситуаціях, що породжують тривогу, щоб утримати та зберегти позитивну самооцінку, самоповагу. Вирізняють наступні види копінг-стратегій: розв'язання проблеми; пошук соціальної підтримки; ухиляння від необхідності самостійного розв'язання проблеми. Вибір людиною виду стратегії може визначатися як об'єктивними умовами проблемної ситуації, так і особистісними якостями, особливо її ставленням до свого порушення.

Саме з психологічним рівнем компенсації пов'язується і розуміння такого феномену у людей з недоліками розвитку як гіперкомпенсація. *Гіперкомпенсація* характеризується тим, що особи з серйозними недоліками у фізичному чи психічному розвитку здатні досягти більш високих результатів в різних галузях діяльності, ніж більшість людей з нормальним розвитком. Гіперкомпенсація відбувається, коли людина переживає свою неповноцінність, але основним механізмом виникнення цього феномену є розвиток своїх

здібностей та вольові зусилля в результаті усвідомлення своїх особливостей та бажанням досягти поставленої мети.

Водночас слід враховувати, що на цьому рівні компенсації можуть спрацьовувати і неусвідомлювані захисні психологічні механізми особистості (психологічний захист). Психологічний захист – це спеціальна система стабілізації особистості, спрямована на захист свідомості від неприємних, травмуючих переживань, пов’язаних з внутрішніми та зовнішніми конфліктами, станами тривоги та дискомфорту. Механізми психологічного захисту в основному неусвідомлені. Вони можуть сприяти як адаптації, так і дезадаптації людини в разі, коли обставини змінилися, а спрацьовує попередній захисний механізм. Серед таких психологічних захистів вирізняються заперечення, витіснення, проекція, ідентифікація, раціоналізація, включення, зміщення, ізоляція та ін. Слід зазначити, що дія механізмів психологічного захисту спрямована у цілому на збереження внутрішньої рівноваги завдяки витісненню із свідомості всього того, що загрожує збереженню самоповаги, позитивної самооцінки, системи цінностей людини. Однак, вилучення із свідомості такої інформації заважає самовдосконаленню особистості.

Соціально-психологічний рівень компенсації пов’язаний з міжособистісними стосунками людини у найближчому оточенні. Це рівень “соціально-психологічного благополуччя”. Найважливішим тут є відчуття підтримки, тилу, захищеності, потрібності для когось чи чогось, благополуччя в цілому. Благополуччя пов’язується з такими життєвими опорами, як сім’я, професія, найближче оточення поза сім’єю, які є дуже важливими для соціально-психологічної компенсації.

Соціальний рівень компенсації пов’язаний з макросоціальними умовами існування людини. Це рівень соціально-економічного розвитку держави, ставлення держави до людей з порушеннями розвитку, закони щодо них, наявність спеціальних освітніх закладів, рівень навчально-методичного забезпечення та ін.

Похідними від поняття компенсації є поняття декомпенсації та псевдокомпенсації. *Декомпенсація* означає втрату досягнутого рівня компенсаторного ефекту під впливом патогенних чинників. *Псевдокомпенсація* характеризується стійкими тенденціями особистості використовувати захисні механізми та копінг-стратегії, які не дозволяють людині знайти продуктивний вихід з проблемної, кризової ситуації.

Як зазначалося, саме рівні компенсації визначають види реабілітаційної роботи (реабілітації) в спеціальному освітньому закладі. Повернемося до суті реабілітації у зв'язку з визначеними рівнями компенсації.

Так, біологічному рівню компенсації має відповідати медичний та фізичний вид реабілітації; психологічному та соціально-психологічному рівню компенсації – психологічний вид реабілітації; соціальному рівню компенсації – соціальний вид реабілітації. Психологічний та соціальний види реабілітації конкретизуються, у свою чергу, відповідно до сфер життєдіяльності, такими видами як: сімейний, соціально-трудоий, професійно-трудоий та ін.

Відповідно до виду реабілітаційної роботи добирається і персонал для її проведення. Найбільш ефективною для підготовки дитини з порушеннями розвитку до життєдіяльності в суспільстві є робота за умови, коли вплив здійснюється на всіх рівнях: на людину як біологічну істоту, як носія психіки, як носія соціального, тобто коли задіяні та забезпечуються біологічний, психологічний, соціально-психологічний та соціальний рівні її компенсаторних процесів. Покладання ж в основу роботи лише окремих видів реабілітаційної роботи, що залежить від наявних матеріальних умов та кадрового забезпечення закладу, має переваги у плані здійснення більш диференційованого та цілеспрямованого впливу на особу, але недоліки у плані досягнення кінцевого результату реабілітації.

Доведено, що, якщо в основу реабілітаційної роботи закладу покладаються усі основні види реабілітації, важливим є дотримання послідовності в роботі.

На першому етапі реабілітації проводиться активізація та тренування збережених компенсаторних механізмів організму, його нервової системи; попередження посилення дефекту, інвалідності, їх зменшення. На цьому етапі найдієвішими є медичні та фізичні методи впливу на людину.

На другому етапі знижується обсяг та інтенсивність медичних та фізичних методів впливу, а посилюється використання комплексу різноманітних психологічних та соціально-педагогічних заходів, спрямованих на:

- використання конкретних заходів з побутового та трудового пристосування особи;
- навчання людини з метою засвоєння нею предметних та трудових знань, умінь, навичок, формування світогляду;
- відновлення чи формування у людини особистісної активності;
- тренування у підготовці до емоційно-психологічних навантажень;
- посилене відновлення його індивідної, особистісної та суспільної цінності.

До роботи на цьому етапі, відповідно до його спрямованості, залучаються дефектологи, психологи, соціальні педагоги, соціологи, працівники сфери соціального забезпечення. Тобто, йдеться про спеціальний супровід реабілітаційної роботи фахівцями.

Розглядаючи зміст вищезазначених етапів реабілітаційної роботи, слід відмітити, що організація реабілітаційних заходів щодо дитини з порушеннями психофізичного розвитку передбачає проведення з нею як *навчально-виховної*, так і *корекційної роботи*.

У контексті розкриття суті реабілітації важливим є його розгляд у зв'язку з поняттями компенсації та адаптації як механізмів її здійснення. Так, використання реабілітаційних (як і корекційних) заходів у педагогічному процесі спеціального освітнього закладу передбачає, як уже зазначалось, опору передусім на компенсаторні процеси дитини, які спрямовані на відновлення

рівноваги між індивідом і середовищем на основі повернення до вихідного втраченого стану. Але слід зазначити, що ці заходи передбачають використання не лише компенсаторних, а й адаптаційних процесів (**адаптації**) людини, що спрямовуються також на врівноважування особи та середовища, але завдяки пристосуванню до вимог життєдіяльності, “підтягуванню” до них своїх можливостей, свого рівня розвитку. Адаптація розглядається як процес відновлення порушеної рівноваги людиною та середовищем шляхом внутрішніх змін самої людини, її розвитку. Але і компенсація, як розглядалось вище, спрямовується на відновлення рівноваги також шляхом внутрішньої перебудови. Однак між поняттями адаптації та компенсації існує певна відмінність: при адаптації людина змінюється, порівняно з тим, якою вона була. І саме ці зміни у розвитку людини забезпечують відновлення рівноваги між нею та середовищем. Тобто пристосування здійснюється шляхом “підтягування” свого розвитку до вимог життєдіяльності. А при компенсації відбувається повернення до втраченого вихідного стану, що теж забезпечує відновлення рівноваги. Тобто, адаптація та компенсація як механізми, що уможливають корекцію розвитку та реабілітацію людини, мають єдину мету – відновлення рівноваги між людиною та середовищем, але ці процеси є різноспрямованими (адаптація – вперед, компенсація - назад).

Таким чином, ефективність реабілітації у спеціальному освітньому закладі з метою досягнення оптимального рівня життєдіяльності його вихованців для найбільш повної інтеграції в суспільство значною мірою залежатиме від визначення напрямків своєї роботи відповідно до її видів, які диференціюють та окреслюють її зміст та засоби, дотримання етапності, сполучення з корекцією розвитку в процесі навчання та виховання дитини. Розуміння ж суті реабілітації значною мірою визначається розкриттям суті базових категорій спеціальної психології (корекція, реабілітація, компенсація, адаптація), які відображають зміст основних специфічних складових педагогічного процесу (корекція та реабілітація), що здійснюється у щільному

взаємозв'язку відносно дітей з порушеннями психофізичного розвитку, та механізмів їх здійснення (компенсація та адаптація).

Список використаних джерел:

1. Основы специальной психологии/ Под ред. Л.В.Кузнецовой. – М.: Издат. Центр: «Академия», 2002. – 480 с.
2. Синев В.Н. Коррекция интеллектуальных нарушений учащихся вспомогательной школы: Автореф. дис. ... д-ра пед.наук. – М.: НИИД АПН СССР, 1988. – 45 с.
3. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: Підручник. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
4. Сорокин В.М. Специальная психология. – СПб.: Речь, 2004. – 216 с.
5. Сорокин В.М., Кокоренко В.Л. Практикум по специальной психологии. – СПб.: Речь, 2003. – 120 с.
6. Специальная психология /Под ред. В.И.Лубовского, Т.В.Розановой, Л.И.Солнцевой. – М.: Академия, 2005. – 464 с.
7. Хохліна О.П. Основні категорії спеціальної психології// Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: Зб.наук.пр.- К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. - №6. – С.151-158.
8. Хохліна О.П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. – К.: Педагогічна думка, 2000. – 288 с.
9. Хохліна О.П. Теоретичні аспекти функціонування реабілітаційних центрів для осіб з порушеннями психофізичного розвитку //Дефектологія. – 2007. - №2. – С.29-31.

Довідка про автора:

Хохліна Олена Петрівна, Київський національний університет внутрішніх справ,
завідувач кафедри психологічних дисциплін, доктор психологічних наук, професор.